

Световни и монотеистични религии във Вътрешна Азия

през I хил. сл. Хр.

Цветелин Степанов

Резюме: Текстът демонстрира една от най-главните специфики на един много слабо познат регион в света – *Вътрешна Азия*, а именно грандиозният синтез тук на основните монотеистични и световни религии през I хил. сл. Хр. През тези 1000 години тук се разпространяват, а на моменти реализират и истински синтез, такива религии като (несторианското) християнство, юдаизмът, ислямът, будизмът, манихейството, зороастризмът, стоящи редом до и обикновено трансформиращи локалните езически култове. Всичко това се случва както сред старото индоиранско и индоевропейско местно население, така и сред по-късните тукашни племена, говорещи различни тюркски диалекти. Така *Вътрешна Азия* – на базата на религиозността – изживява първата глобализация в следпотопната история.

Ключови думи: Вътрешна Азия, зороастризм, ислям, християнство, будизъм, манихейство.

Цветелин Степанов е професор, доктор на науките, и преподава средновековна култура в специалност Културология на Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Сред основните му публикации са: *Власт и авторитет в ранносредновековна България (VII – ср. IX в.)*. София: Агато, 1999; *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages: The Problem of the 'Others'*. Leiden/Boston: Brill, 2010; *Invading in/from the 'Holy Land': Apocalyptic Metatext(s) and/or Imagined Geography, 950–1200*. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2013; *В очакване на Края: европейски измерения, ок. 950 – ок. 1200*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016; *Религии в езическа България (Историографски подходи 1980-2015 г.)*. София: Парадигма, 2017.

Email: stepanov64@yahoo.com

В текста по-долу няма да стане дума за нива на интерпретация на различни (видове) текстове в областта на сравнителното религиознание. Вместо това той по-скоро ще акцентира върху проблема, засегнат в първата част от заглавието на конференцията, а именно на *скритото и откритото* в един район от Евразия, който остава до голяма степен наистина скрит и почти непознат за широката публика не само в България, но и по света.

Преди да пристъпя към същинското изложение, нека изясня какво ще разбирам под *Вътрешна Азия*, тъй като позиционирането на региона върху картата в нашия конкретен случай има важно значение. Свикнали сме по традиция да говорим за *Централна Азия* или пък за *Средна Азия*, които са термини, характерни както за англо-, френско- и немскоезичната литература, така и за тази на руски език, т.е. разпространени са сред всички онези езици, приети след XVIII век за „езици на науката“. Последните две традиции (условно наречени западно- и източноевропейска) обаче нямат еднакво виждане по отношение на териториалния обхват, заключен в термина *Средна Азия/Middle Asia*: англоезичната например под него обикновено разбира и днешните територии на Иран, докато рускоезичната го схваща най-вече като земите на някогашните зависими от и влизащи в състава на (бившите) Руска империя и СССР републики Узбекистан, Тюркменистан, Киргизия, Таджикистан и частично Казахстан.

Наред с тези термини в горните две традиции съществуват и такива като *Източен Туркестан* и *Западен Туркестан*. Те са особено характерни за изминалите две столетия. Маркират територии, населявани от Средновековието насетне предимно от тюркоезични етноси, но днес намиращи се основно в границите на Казахстан, частично Западна Монголия и северозападен Китай (Синцзян-Уйгурския район на КНР). Тези последни два термина обаче, според мен, не обхващат в цялост онова пространство, което се има предвид в заглавието. Значителна част от *Вътрешна Азия* всъщност е съставена от земите на древните Хорезъм, Бактрия и Согдиана, заедно с Таримския басейн – все територии, които до IV-V век са доминирани от ираноезично население, било то номади или уседнали етноси. Напоследък ще срещнем и термина *Централна Евразия*, с който някои автори се опитват да дадат още по-точно лингвистично определение на интересувания ни тук географски район (Вж. напр. Beckwith 2009; Central Eurasia 2016). Струва ми се, че той предполага допълнително объркване сред читателите, тъй като Евразия се простира от Тихия до Атлантическия океан и центърът

на тази комбинация от двата континента (а това се съдържа имплицитно в определението *Централна*, прикрепено към Евразия) съвсем не е в пространството, заключено между земите на запад от Монголия и на изток от дн. Туркменистан. Последният термин обаче има смисъл, ако с него се маркира степната полоса на Евразия, която в западна посока по стара традиция се разполага чак до унгарската пуста, а на изток свършва с Манчжурия.

И така, струва ми се, че терминът, налаган активно от Денис Синър (Шинор, сп. произнасянето му на унгарски) и използван от мен в заглавието, а именно *Inner Asia/Вътрешна Азия* (Sinor 1975; Sinor (ed.) 1990; Sinor 1997. Срв. и Christian 1998; Soucek 2000; Вашари 2017, 19-21), най-адекватно обхваща географското пространство на интересувания ме регион. Същевременно трябва да се уточни, че американският професор включваше в него и територии, които, според автора на тези редове, не би трябвало да бъдат маркирани като вътрешноазиатски. Според мен, по същината си понятието *Вътрешна Азия* обема земите както на най-западните дялове от Монголия с Китай, така и днешните републики Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан заедно с източния дял на Казахстан, територии, населени днес както с тюркоезично население, така и от монголци и източни иранци. Вижда се, следователно, че то има по-малък териториален обхват от *Централна Азия* и същевременно е по-голямо от *Средна Азия* и още по-голямо от *Туркестан*.

Етническата му нехомогенност се допълва и от климатично-природна такава, тъй като пространството на *Вътрешна Азия* се състои от степ, от оазисни градски центрове и от равнинни и частично (високо)планински терени. Оказва се обаче, че освен лингвистична, стопанска и природно-климатическа, нехомогенността му е видима – поне що се отнася за времето на първото хилядолетие – и в аспекта монотеистични и световни религии, изповядвани от местното население. Унгарският историк Ишван Вашари неслучайно е склонен да определя *Вътрешна Азия* не толкова географски, колкото като „културно-цивилизационна единица“, притежаваща променливи граници във времето и пространството (Вашари 2017, 20). Смятам, че тъкмо културно-цивилизационният аспект се включва по най-адекватен начин в сферата на горните религии и *vice versa*, но същевременно трудно бих приел терминът *Вътрешна Азия* да се прилага и към територии на запад от р. Урал (Вж. Sinor 1975; Sinor, ed., 1990; Вашари 2017, 20-21) под благовидния предлог, че етноси от степната полоса на Евразия (хуни, авари, българи и др.) са се заселвали в Централна и Югоизточна Европа през I хил. сл. Хр. Струва ми се, че до известна степен терминът

Западна Евразия (Western Eurasia), който откриваме например у С. А. Адсхед (Adshead 2004, xi-xiii, 13-14), би бил много по-подходящ и адекватен с оглед обхващането, описването-и-разбирането на онова пространство (и съответните му етносни или етно-политически единици), съответстващо на възгледите на Д. Синър и И. Вашари. Както е известно отдавна, в най-цивилизованите европейски общества на древността – тези на древните елини и на римляните, Европа е имала ясно дефинирана граница и това е р. Дон: всичко на запад от нея е било Европа, а на изток – Азия (срв. например тогавашните термини *Азиатска Сарматия* и *Европейска Сарматия*). Тази представа се съхранява и в епохата на Ранното средновековие, т.е. най-общо през I хил. сл. Хр., независимо от нахлуващите в земите на Европа азиатски етноси, неслучайно разглеждани като тоталния *Друг* от наследниците на елино-римската цивилизация. В противен случай, и прилагайки същия вид аргументи и логика, би трябвало да приемем, че европейското пространство се простира и до западния дял на същата тази *Вътрешна Азия* в епохата след завоеванията на Александър Македонски, понеже европейци (елини, македони, различни тракийски племена и т.н.) са достигнали до дн. Таджикистан/Афганистан и чак до течението на р. Инд и са създали на териториите на древна Бактрия т.нар. гръко-бактрийски царства след края на IV век пр. Хр. И още едно съображение все в същия порядък от мисли: макар и в териториите на юг от Черно море да са живеели различни групи тракийски племена още през II хил. пр. Хр., както по-късно и келти (в Галатия, област, която неслучайно носи тяхното етническо име), а техните основни етнически масиви са се намирали в дн. Западна, Централна и Юго-Източна Европа, същото това пространство, което днес най-общо е територията на Турция, носи названието *Мала Азия/Asia Minor*. Следователно подобно размиване на географската и историческата (от културно-цивилизационно естество в конкретния случай) терминология е неприемливо.

И още едно важно предварително уточнение: вътрешноазиатските територии са били политически обединени в едно цяло през горепосочения период единствено от двата тюркски хаганата, т.е. най-общо (включително с прекъсванията между 30-те и 80-те години на VII век, когато последните са под властта на Китай) между 70-те години на VI век и 740-те години, а частично са били доминирани най-напред от голямата Кушанска империя (от I до III-IV век), от Китай при династията Тан и до средата на VIII век в частност (до битката при р. Талас през 751 г., в която Тански Китай търпи поражение от арабите), Тибет (за няколко десетилетия до 90-те г. на VII век) и не на последно място – от ислямските държави (Арабския халифат на Абасидите и особено

Саманидската династия, свалена от власт през 999 или 1005 г.) (Подробно Golden 1992, passim; Golden 2011, 31-70; Frye 1996, passim; Py 2008, 134-135, 137-140, 148-149, 166-173, 201-211; Beckwith 1993, passim; Findley 2005, 21-55; Вашари 2017, 55-60, 74-78, 93-162; Кляшторный, Султанов 2000, 72-107; Adsheed 2004, passim). Но дори и тюркската власт тук не е от централизиран характер и естество, а по-скоро се изразява в контрол на определени земи и техните местни господари.

В горепосочения регион и в уреченото в заглавието време си дават среща най-известните световни религии (манихейство, будизъм, зороастризм/маздеизъм), както и тези, които познаваме като монотеистични: юдаизма, макар и в най-малка степен (Py 2008, 176), исляма и несторианското християнство (Подробно Klimkeit 1981, 46-50; Heissig, Klimkeit (hrsg.) 1987; Litvinsky 1996, 421-431; Litvinsky 1996b, 412-420; Foltz 1999, 23-109; Степанов 2005, 68-86; Stepanov 2010, 64-84). Едва ли има друг регион от тогавашния познат свят, който да се е явявал такова средоточие на най-важните за духовното и културното развитие на човечеството религии, какъвто е *Вътрешна Азия*. Днес този регион е далеч по-хомогенен от гледна точка на религиозността, бидейки основно доминиран от ислямското изповедание, докато будизмът е силно ограничен в земите на (Западна) Монголия; зороастризмът пък е оцелял само сред малки изолирани групи.

За първите десет века след Р. Хр. именно *Вътрешна Азия* е пространството, където е осъществен най-грандиозният духовен синтез. Той начева с политическото господство на „великите кушани“ (някои учени са склонни да ги отъждествят с т.нар. в китайските извори „(да) юечжи“, живели със сигурност през II век пр. Хр. в китайската провинция Гансу; отъждествявани са и с „тохарите“ в дн. Средна Азия, последните известни най-вече от арабските източници), една първоначално номадска конфедерация, овладяла земите на древна Согдиана и Бактрия най-общо на границата на старата и новата ера (I в. пр. Хр.), а впоследствие достигнала и до земите на Северна и Северозападна Индия, както и дн. Пакистан (Пешавар) и Северен Афганистан (Гандхара) (Golden 2011, 31; Py 2008, 138). Кушаните наследяват там елиномакедонските традиции на т.нар. гръко-бактрийски царства, създадени след завоеванията в тамошните земи на Александър Македонски, както и такива, свързани с ранния маздеизъм/зороастризм, а и локални (ирански, но предзороастрийски) култове (Harmatta 1994, 313-329; Litvinsky 1996, 421-431; Golden 2011, 32, 52, 58). По време на техния най-прочут владетел Канишка (I или II в. сл. Хр.), в тукашния най-южен регион на *Вътрешна Азия* начева разпространението и на будизма, откъдето той ще достигне и

до Ц. Азия и Китай вече през столетията след II в. сл. Хр. (Ру 2008, 137-140; Golden 2011, 32, 55). Дали обаче самият Канишка е приел будизма, все още е спорен проблем (някои търсят тук паралел с християнството на Константин Велики). Жан-Пол Ру използва следните експресивни думи, за да представи невероятната способност на тези бивши номади да синтезират различни елементи от всякакви култове без да се разделят с някои свои стари и установени привички и правила: „Влюбени във всички култури, с които се сблъскват и от които правят учудващ синтез, суверените [им] ... остават привързани към своите „варварски“ традиции.“ (Ру 2008, 138). По време на сасанидския шахиншах Шапур I (242-72) в рамките на няколко десетилетия през втората половина на III век иранците отнемат някои части от Кушанската държава (Golden 2011, 33; Ру 2008, 138, 142) и там се настанява по-трайно и религията на Сасанидите – ортодоксалния зороастризм (Вж. Herzfeld 1947; De Jong 1997; Grenet 2010, 87-99; Бойс 1987). Той засяга преди всичко земите на Бактрия (дн. Таджикистан и частично Афганистан), макар че и райони отвъд р. Аму-Даря, т.е. древна Согдиана, също влизат в рамките на Иран. След средата на III в. местните кушански владетели (т.нар. кушано-сасанидска династия начело с кушаншахове на трона) стават маздеисти, проличаващо от монетите им, запазвайки до средата на IV век своя автономен статут. Смята се, че последен кушаншах в Тохаристан е Варахран (330-65). След това кушаните губят властта, минала в ръцете на кидаритите хуни и най-вече в тези на Сасанидите (Ру 2008, 145-148). В науката съществуват спорове дали кидаритите са тюрко- или ираноезични племена, но като че ли повечето учени са склонни да дадат превес на мнението за тяхната ираноезичност, обвързвайки ги обаче със степта на *Централна/Вътрешна Азия*. Според други възгледи кидаритите хуни са били част от по-големия масив на т.нар. хуни хионити, които са били активни в същия дял на *Вътрешна Азия* пак по времето на Сасанидския шахиншах Шапур II и дори са негови съюзници срещу римляните през 360-те години. Между средата на IV и средата на VI век този южен регион на *Вътрешна Азия* е доминиран от маздеизма и местните древни ирански култове (благодарение на властта тук на Сасанидите и на различни „хунски“ етноси и династии, известни с имената хионити и ефталити) (За тях Czeglédy 1980, 213-217; Zeimal 1996, 119-133; Wright 1997, 77-112; Vaissière 2003, 119-132; Vaissière 2005b, 3-26; Вашари 2017, 74-78), но с идването на новата сила в региона – древните тюрки, реализирано след 557-569 г. (Ру 2008, 148 – между 562 и 568 г.), постепенно нещата се променят в рамките на няколко десетилетия. Тюрките сломяват заедно с Иран местните „хунски“ владетели и си поделят властта над Согдиана и Бактрия със Сасанидите, като

особено силна е доминацията им над териториите на Согдиана и на изток от нея, в степите на *Вътрешна Азия* (Кляшторный, Султанов 2000, 83-94; Вашари 2017, 93-101). Някои от тюркските хагани, например Таспар/Татпар (572-81) и Нивар (581-87), решават отново да заложат на будизма (Степанов 2005, 69; Stepanov 2010, 64) и той става за пореден път след II век важна за региона религия. Таспар например се опитал да реализира амбициозна програма по строежа на будистки манастири и храмове; предоставил и сериозна сума пари за превод на будистки канонични книги. Самият той приел будизма от китайски монах, като дори установил контакт с императора на една от двете севернокитайски династии (Северна Чи), откъдето се снабдил и с будистки книги. Братът на Таспар, Нивар, пък превърнал владетелския си двор в най-главния център на будисткото учение по време на Първия Тюркски хаганат (Sinor, Klyashtorny 1996, 333. Вж. и Christian 1998, 251; Степанов 2005, 69). Последното е видимо от т.нар. Бугутска стела (с най-вероятна датировка ок. 582 г.), както и от писмени сведения от китайски и друг произход (Liu Mau-tsaï 1958/I, 461-462; Кляшторный, Лившиц 1971, 121-146; Klyashtornyi, Livshic 1972, 69-102; Stepanov 2010, 64). В този опит прозира желанието им да намерят не само етническа и стопанска, но и конфесионална аргументация за противопоставяне на Поднебесната империя (Khazanov 1994, 30; Степанов 2005, 69; Stepanov 2010, 65). Най-важната заслуга обаче за проникването на будизма сред тюрките през последните десетилетия на VI век имал прочутият монах от Гандхара Джинагупта/Чинагупта, който се намирал в двора на същите тези двама хагани в периода 575-585 г. За тяхно съжаление, този опит за налагане на будизма в Първия Тюркски хаганат бързо пропада (Степанов 2005, 69-70; Stepanov 2010, 65-66).

Разбира се, най-почитаната от тюрките си остава тяхната традиционна религия на върховния бог Тенгри (синьото небе) заедно с култа към прадедите (Подробно Roux 1984; Roux 1987/14, 401-403; Roux 1987/15, 91-92; Roux 1988, 512-532; Потапов 1991; Войтов 1996; Кызласов 1990, 261-264; Алексеев 1980), но трябва да се подчертае, че техните елити се оказват впоследствие отворени за проповед на различни други световни и монотеистични религии освен будизма, например на несторианското християнство (За него Klimkeit 2000, 69-81), последното с много сериозно присъствие в Мервския оазис и в Самарканд (Подробно Никитин 1984, 121-137; Никитин 1992, 533-549; Бадер, Гаибов, Кошеленко 1996, 85-94; Golden 2011, 58). Още преди в Бактрия да се настанят тюрките от Първия (Западен) хаганат и докато все още властта там е в ръцете на ефталитите (заедно с доминирането им в Систан – древния Сакастан, Ария и Маргиана), съществуват данни за частична християнизация на тамошното население.

Последното прегръща несторианското християнско през 498 г. и отправя впоследствие молба до католикоса за основаване на епископия (през 549 г.). Все пак основният център на това вероизповедание си остава Мервският оазис и именно оттам то начева своето шествие из Согдиана (Ру 2008, 176). Един от предстоятелите на Мервската митрополия – Илия, получил прозвището „апостол на тюрките“ задето покръстил тюркския владетел в Тохаристан (Бактрия) заедно с неговите войници; последното се осъществило „отвъд Окс“ (р. Аму Даря) през 644 г. (Бадер, Гаибов, Кошеленко 1996, 92; Степанов 2005, 78; Stepanov 2010, 75). По думите пък на Л. Беляев на границата между IX и X век се появила и Карлукска митрополия (Беляев 2000, 228). Изобщо в Тохаристан е имало много християни несториани още през VIII век, както става ясно от китайски източници. Пратеници от тамошните земи се озовават в Тански Китай през 719 г. и от данните на едно от тези пратеничества са известни свидетелства за наличието на сериозен брой несториани в този район; последното дава основания за допускане на активно сътрудничество между тамошните аристократи и несторианската църква (Litvinsky 1996, 424; Foltz 1999, 69 f.).

Християнска мисия е имало и в Седморечието и тя е била изпратена от Согдиана. Свидетелства за това са храмът в Ак-Бешим (VIII век), както и некрополите от предишните две столетия, заедно с надписи на сирийски и согдийски (Беляев 2000, 228). Несторианската проповед прониква и по на изток – при киргизите, за което ни подсказват запазените стели с рунически надписи и с кръстове (Litvinsky 1996, 425; Степанов 2005, 79; вж. и Ру 2008, 176). Така че християнството във *Вътрешна Азия* наистина е белязано от доста дълъг живот и немалко успехи.

Повечето от изследователите са склонни да отдадат този интерес на аристократите към една или друга световна или монотеистична религия най-вече на политически съображения, а не на някаква сериозна преданост към конкретна религия. Цялостната истина по този въпрос обаче едва ли някога ще стане достъпна нам. Трябва все пак да се отчита, че в номадските конфедерации като тези на тюрки и на уйгури за държавна се избирала такава религия, която би дала и конфесионална опозиция спрямо основния им противник; а най-често последният бил Китай (Подробно Khazanov 1994, 11-33).

В южния дял на *Вътрешна Азия* след края на III век ще се появи и една друга световна религия – манихейството, която вече след средата на VIII столетие ще има да играе същностна роля сред уйгурите, наследниците на тюрките в господството над източния дял на *Вътрешна Азия* (Подробно Lieu 1998; Litvinsky 1996b, 412-420;

Стоянов 2006, 149-155). Гонени от пределите на Сасанидски Иран след смъртта на Мани (274 г.), последователите му ще поемат в източна посока и ще навлязат в Согдиана. В тези земи, в които след III век ще се сменят на трона различни кушански, хионитски, ефталитски, тюркски и ирански династии и където местните зороастрийски – но с много и различни локални специфики – традиции преобладават, макар и в противоборство с будизма за душите на хората, постепенно манихейството ще си спечели немалко следовници. През последните десетилетия на VII век Согдиана ще се превърне в „трамплин“ за постъпателното навлизане на учението в Тански Китай. Както най-често се случва при подобни ситуации, главните „заподозрени“ ще бъдат согдийските търговци (Подробно Vaissière 2002 [Vaissière 2005]; Стоянов 2006, 153). По думите на Ричард Фолц именно согдите се заели с преводите от сирийски, средноперсийски и партски на техния (източно)ирански език, а впоследствие ги превеждали вече и на тюркски и евентуално на китайски (Foltz 1999, 78). В края на VI век согдите-манихеи се почувствали достатъчно силни, за да отхвърлят зависимостта от водача на тяхното изповедание, резидиращ в Багдад и така поставят началото на „схизма“, която имала своето присъствие след това в продължение на повече от век (Foltz 1999, 78).

Впоследствие обаче същата съдба – да бъде гонено и преследвано – ще го постигне и в териториите на Тански Китай (за пръв път то е забранено там през 732 г., като единствено чужденци са могли да го изповядват в Поднебесната империя) (Foltz 1999, 79). Тъкмо от Империята манихейството ще спечели за своята проповед уйгурския Бьогю (Мойю) хаган (759-79) в един от столичните центрове на Китай – Лоян/Луоян – през 762 г. и така ще се превърне в основната религия на елита на Уйгурия за времето до разпада на държавата през 840 г. Именно през 762 г. уйгурският хаган се отправя към китайската столица, за да помогне на Тански Китай да потуши въстанието на Ан Лу-шан. Уйгурската конница се справя с метежниците и докато владетелят на уйгурите пребивава край и в столичния център, той остава впечатлен от манихейската религия, практикувана от тукашната согдийска колония. На връщане от Лоян Бьогю хаган взел със себе си четирима манихейски проповедници, които се установили в уйгурската столица Карабалгасун/Ордубалик. След известен период на убеждаване, хаганът наредил манихейството да бъде прокламирано за официална религия в хаганата (von Gabain 1983, 620; Foltz 1999, 80; Petrukhin 2016, 286; Кляшторный, Султанов 2000, 100). Фолц с основание нарича тамошното манихейство „официална, държавно протежирана/спонсорирана религия“ (Foltz 1999, 80). Според

Анатолий Хазанов манихейството в Уйгурия се налага неслучайно точно след голямото и опустошително въстание на Ан Лу-шан (755-63) в Китай (За него Pulleyblank 1955; Skaff 2000, 23-35), превръщайки се по този начин и в религиозно противопоставяне между династията Тан и уйгурите, и в способ за манипулация и натиск над Поднебесната империя от страна на последните (Khazanov 1994, 19-20; вж. и Foltz 1999, 80-81; Вашари 2017, 129; Степанов 2005, 74). Съществува и друго обяснение за този успех на манихейската проповед: уйгурският елит се опитал да улесни и интензифицира търговския обмен със Запада, а в това отношение най-големите познавачи от стари времена били согдите, които въртели търговията по Великия път на коприната (Mackerras 1990, 331; Степанов 2005, 76).

Така тази „религия на светлината“ („доктрина на светлината“, според китайците) ще достигне твърде много на изток в степта на Монголия, но заедно с това и далеч на север – в дн. Хакасия (Кызласов 1998, 8-35). Затова и Колин Макерас, от своя пък страна, е склонен да свърже издигането на манихейски храмове в сърцето на Китай по заповед на императора (768 г.) с убедителните думи тъкмо в тази насока на уйгурския владетел. Макерас е склонен да допусне, че с тази си стъпка хаганът е имал намерение да улесни наблюдението над уйгурските резиденти в Поднебесната империя, но едновременно с това им е давал и оръжие срещу лесно предвидимото китайско влияние (Mackerras 1990, 332).

Не бива да пропускаме един от най-важните елементи на религиозната картина в региона, за които впрочем вече стана дума по-горе – согдийските търговци и изобщо согдийските градски структури, пръснати както в същинска Согдиана (ок. р. Сър Даря), тъй и в Таримския басейн, в Дунхуан и другаде. През последните петнайсетина години редица изследвания на тяхната дейност по Пътя на коприната и изобщо на региона посвети известният френски синолог Етиен дьо ла Вайсие (Vaissière 2002; Les Sogdiens en Chine 2005). Многократно за тях са писали и редица други автори (Sims-Williams 1992, 43-61), особено такива от рускоезичното пространство (Зуев 1960, 87-96; Смирнова 1970; Байпаков 1986; Сулейманов 2000; Zeimal [Зеймаль] 1991/92, 137-177). Благодарение на посредническата си роля между света на иранците, китайците, тибетците и тюрките във времето преди ислямското завоевание на по-голямата част от горния регион, согдите се превръщат в най-големите ревнителни и същевременно разпространители на световни и монотеистични религии там. Тяхно е посредничеството за проникването на будизма в Китай и сред тюрките, а несъмнено и на манихейството – сред уйгурите, както вече стана дума. В хаганските лагери и

малобройните градове на тюрки и уйгури неслучайно именно согдийци са били основните съветници на владетелите на хаганатите. Впоследствие, когато арабите начеват постепенното овладяване на *Вътрешна Азия* през първата половина на VIII век и насетне, същата традиционна „пристрастеност“ към монотеизма на согдите ще накара последните да се заемат и с разпространението на вярата на Мохамед. Едва десетото столетие обаче ще се превърне в повратната точка за налагането на исляма в региона на т.нар. Западен Туркестан (Golden 2011, 61, 70) и най-вече сред тукашните тюркоезични етноси, познали дотогава – както видяхме – всички големи световни и монотеистични религии. Разбира се, за това ще има предимно чисто стопански причини – просто согдийските търговци са били най-добрите в цяла Азия в продължение на столетия и тяхната мрежа от „кантори“ по Великия път на коприната е съдействала за постепенното налагане на исляма, след като последният се настанява в дн. Узбекистан и Таджикистан в началото на VIII век, а към 720-те години покорява и град Пенджикент (Подробно Vaissière 2002, 261-288). А арабите и ислямизираните иранци Абасиди са знаели как да се отблагодаряват на согдите за тяхната лоялност, предоставяйки им ред търговски привилегии (Вж. Vaissière 2002, 264-275, 279-280). Заслужава си да си припомним думите на Р. Фолц, че ислямът е онази религиозна традиция в световната история, която най-много от всички останали е фаворизирала търговията (Foltz 1999, 89). Всъщност в района на Согдиана ранната ислямизация засяга неслучайно основните градски центрове по Пътя на коприната и едва през следващите столетия се разпространява и в селските околности, придържащи се дотогава към характерните за иранците и съответно за тюрките традиционни религиозни вярвания (Foltz 1999, 96-97). Тя обаче не е, така да се каже, равен процес, а низ от успехи и поражения. Много силен отпор на исляма в северните части на Согдиана дават в началото тюрките карлуки, които са несториански християни, и то съвместно с китайци и местни согдийски владетели. Тази съпротива е смазана едва след битката при р. Талас в днешен Казахстан (751 г.), завършила с огромен успех на арабските войски и принудила Китай да се оттегли от този регион (Golden 2011, 60).

Друг важен фактор за ислямизацията на региона е суфийското учение. Суфите-учители се придвижвали по Пътя на коприната, възползвайки се от караванната търговия и така пренасяли „духовните блага“ на учението в твърде отдалечени от Арабия земи (Foltz 1999, 11, 96; Golden 2011, 69). По думите на Питър Голдън суфите мистици били не само харизматици, но и твърде колоритни и ексцентрични хора и в много отношения напомняли на тюркските камове (шамани). В тяхно лице смесицата

от „фолклорен“ ислям и мистицизъм се приемала добре от местните хора (Golden 2011, 69). Последното още повече улеснявало тяхната проповед сред тюркското население, тъй като суфите били разпознавани като „свои“ от тюрките. Разпространението на исляма и неговото трайно налагане по западния сектор на Пътя на коприната допринася за постепенното овладяване на търговските канали на транс-азиатската търговия и така се превръща в поредния основен фактор за ислямизацията на културата на населението в този дял на Азия (Foltz 1999, 96).

Придвижвайки се далеч на изток от първоначалните територии на ислямската проповед, мюсюлманските търговци и мисионери достигнали и до Таримския оазис, попадайки в едно от най-нехомогенните в културно-религиозно отношение пространства в света. Тези земи отдавна били населявани от родствени на согдите хора; самите согдийци притежавали свои домове и „кантори“ в Таримския басейн. Мнозинството от тукашното население е било най-вероятно будистко, но там живеели и манихеи, и християни несториани (Foltz 1999, 104). През първата половина на X век наченала ислямизацията на Кашгар, като тя се свързва с местната династия, станала по-сетне известна под името Караханиди (992-1212). Налагането на исляма тук се дължи най-вероятно на усилията и на Саманидската династия, която владеела огромни пространства от южния и централния дял на *Вътрешна Азия* точно през X век. Саманидите били от ирански произход, изначално владеели Тохаристан (основно дн. Афганистан и Таджикистан) и само номинално се подчинявали на абасидския халиф. Столичният им център бил прочутият град Бухара (Golden 2011, 65-66). Приема се, че именно през средата на същото столетие Караханидите се превръщат в първата тюркска династия, прегърнала исляма. По думите на мюсюлманските историци Ибн Атир и Ибн Мискавейх през 960 г. огромно множество тюрки – 200 000 юрти – приели исляма (Golden 1990, 343-370; Golden 1992, 214-219; Golden 2011, 70; Foltz 1999, 104; Ibn Miskawayh 1920/21, 181). През 985 г. вождът на тюркоезичните огузи Селджук също прегърнал религията на Мохамед (Foltz 1999, 105). Впоследствие неговите наследници ще унищожат династията на Газневидите (977-1186) в *Средна Азия* (Южен Афганистан), а във втората половина на единадесетото столетие ще почукат и на източните „порти“ на Византия, постепенно овладявайки огромна част от *Мала Азия*, където създават т.нар. Румски султанат.

Понякога съветите на согдийците, живеещи в двора на различни хагани не били възприемани от местните елити като адекватни на ситуацията. Така в някои случаи последните се разправяли безцеремонно с бившите си любимци и инструктори.

Показателен е примерът с манихеите согди и старата династия на уйгурите, които били безмилостно избити в края на VIII век от своите противници, довели на уйгурския трон нова династия – Яглакар. И тя обаче не изневерила на манихейството (Кляшторный, Султанов 2000, 104; Stepanov 2010, 124-125; Golden 2011, 45). Едва след оттеглянето на уйгурите на запад, в град Кочо и изобщо в Таримския басейн (където създават малки държавици в т.нар. коридор Гансу) след погрома над тях през 840 г., осъществен от киргизите, новият уйгурски елит прегърнал на новото вече място и „нова“ религия – всъщност стария и добре известен будизъм (Подробно von Gabain 1961; von Gabain 1973. Вж. и Малявкин 1983; Golden 2011, 47; Вашари 2017, 140-145). В новото си местообиталище уйгурите се смесили със завареното население, което говорело различни източноирански и тохарски диалекти, постепенно трайно уседнали и се отдали на търговия и културен градеж. Никой не пречел по тези места на свободното изповедание на манихейството, както и на будизма или несторианското християнство. Тукашните уйгури постигнали едни от най-сериозните успехи в будистката култура до налагането на исляма в техните земи, станало окончателен факт едва с монголското нашествие от първата половина на XIII век. Тези, по думите на П. Голдън, пост-имперски уйгури създали огромна и богата литература, отличаваща се със своя религиозен характер; очевидно се постарали и да ограмотят населението, тъй като се предполага, че към 1/3 от него било грамотно и писмовно (Golden 2011, 47). Днес техни потомци са уйгурите в Синцзян-Уйгурския район на Китай, които остават предани на исляма. Последният обаче се настанява там едва от края на IX век, за да се затвърди по-сериозно едва през следващия X век. В годините на предишните две столетия обаче Синцзян бил във фокуса на китайци и тибетци и тъкмо там между тези две големи ранносредновековни сили се разгоряло сериозно съперничество и ожесточена борба за надмощие (Golden 2011, 62), която била „преведена“ и на езика на религиозното противопоставяне, тъй като тибетците били крайно отдадени на будизма.

Няма да е пресилено, ако кажем, че согдите – тъй като са нямали никаква своя дефинитивно налагана ексклузивна религия – са били най-толерантното градско население на типична градска цивилизация в целия тогавашен познат свят. Неслучайно Ричард Фрай и Борис Литвинский акцентират на толерантността на согдите, както и на факта, че в Согдиана не можем да открием „организирана държавна религия като в Сасанидски Иран“ (Frye, Litvinsky 1996, 467), последният известен неслучайно с трафарета „съюз на трона и олтара“. И това състояние е ясен контрапункт не само на

зороастрийска Персия, но и спрямо християнския Рим и Константинопол, а впоследствие и на арабския ислямски халифат.

В заключение, пространството на *Вътрешна Азия* през горепосочения период се очертава като място на първата (религиозна) глобализация в човешката след-потопна история. Като основни фактори на тази глобализация биха могли да се разглеждат не само и не толкова военните успехи по бойните полета и териториалните разширения – като техен резултат – на една или друга цивилизация, колкото синтезът на тамошните световни и монотеистични религии, както и бурния разцвет на търговията.

Исползвана литература:

Алексеев, Н. 1980. *Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири*. Новосибирск: Наука.

Бадер, А., Гайбов, В., Кошеленко, Г. 1996. „Мервская митрополия“. – В: *Традиции и наследие христианского Востока. Материалы Международной конференции*. Москва: Индрик, 85-94.

Байпаков, К. 1986. *Средневековая городская культура южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.)*. Алма-Ата: Наука.

Беляев, Л. 2000. *Христианские древности. Введение в сравнительное изучение*. Изд. 2-ое. Санкт-Петербург: Алетейя.

Бойс, М. 1987. *Зороастрийцы. Верования и обычаи*. Перевод с англ. и примечания И. М. Стеблин-Каменского. Москва.

Вашари, И. 2017. *История на стара Вътрешна Азия*. Превод от унгарски Ц. Лакова. София: Ашур.

Войтов, В. 1996. *Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв.* Москва.

Зуев, Ю. 1960. „Китайские известия о Суябе“. – *Известия Академии наук Казахской ССР* 3 (14), 87-96.

Кляшторный, С., Лившиц, В. 1971. „Согдийская надпись из Бугута“. – *Страны и народы Востока* 10, 121-146.

Кляшторный, С., Султанов, Т. 2000. *Государства и народы евразийских степей. Древность и Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Кызласов, Л. Р. 1990. „О шаманизме древнейших тюрков“. – *Советская археология* 3, 261-264.

Кызласов, Л. Р. 1998. „Северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии“. – *Вестник Московского университета. Серия 8. (История)* 3, 8-35.

Малявкин, А. 1983. *Уйгурские государства в IX–XII вв.* Новосибирск: Наука.

Никитин, А. 1984. „Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье)“. – В: *Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи*. Москва: Наука, 121-137.

Никитин, А. 1992. „Христианство“. – В: *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос. Языки. Религии*. Москва: Наука, 533-549.

- Потапов, Л. П. 1991. *Алтайский шаманизм*. Ленинград: Наука.
- Ру, Ж.-П. 2008. *История на Иран и на иранския народ. От самото начало до наши дни*. Превод от френски В. Илиева. София: Рива.
- Смирнова, О. 1970. *Очерки из истории Согда*. Москва: Наука.
- Степанов, Ц. 2005. *Българите и степната империя през Ранното средновековие: Проблемът за Другите*. София: Гутенберг.
- Стоянов, Ю. 2006. *Другият бог. Дуалистичните религии от Античността до катарската ерес*. Превод от английски Л. Дуков. Б. м.: „Кралица Маб”.
- Сулейманов, Р. 2000. *Древний Нахшаб*. Ташкент: Фан.
- Adshead, S. A. M. 2004. *T'ang China. The Rise of the East in World History*. Houndmills, UK – New York: Palgrave Macmillan.
- Beckwith, Chr. 1993. *The Tibetan Empire in Central Asia*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Beckwith, Chr. 2009. *Empire of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Central Eurasia 2016. *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*. Eds. I. Zymonyi, O. Karatay. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Christian, D. 1998. *A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*. Oxford: Blackwell.
- Czeglédy, K. 1980. *Zur Geschichte der Hephtaliten*. – Acta Antiqua Hungarica 28, 213-217.
- De Jong, A. 1997. *Traditions of the Magi. Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. Leiden-New York-Cologne: Brill.
- Foltz, R. 1999. *Religions of the Silk Road. Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*. New York: St. Martin's Griffin.
- Frye, R. 1996. *The Heritage of Central Asia*. Princeton, NJ: Markus Weiner.
- Frye, R., Litvinsky, B. 1996. “The Northern Nomads, Sogdiana and Chorasmia”. – In: *History of Humanity. Vol. 3*. Paris: UNESCO Publ., 466-468.
- Gabain, A. von 1961. *Das uigurische Königreich von Chotscho (850-1250)*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Gabain, A. von 1973. *Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo (850-1250)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Gabain, A. von 1983. "Irano-Turkish Relations in the Late Sasanian Period". – In: *The Cambridge History of Iran. Vol. 3, pt. 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Ed. E. Yarshater. Cambridge et al.: Cambridge University Press, 613-624.

Golden, P. 1990. "The Karakhanids and Early Islam". – In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. D. Sinor. Cambridge et al.: Cambridge University Press, 343-370.

Golden, P. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Golden, P. 2011. *Central Asia in World History*. 'Oxford University Press'.

Grenet, F. 2010. "Iranian Gods in Hindu Garb: The Zoroastrian Pantheon of the Bactrians and Sogdians, Second-Eighth Centuries". – *Bulletin of the Asia Institute* 20, 87-99.

Harmatta, J. 1994. "Religions in the Kushan Empire". – In: *History of Civilizations of Central Asia. Vol. 2: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250*. Ed. J. Harmatta. Paris: UNESCO Publ., 313-329.

Heissig, W., Klimkeit, H.-J. (hrsg.) 1987. *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Herzfeld, E. 1947. *Zoroaster and His World. Vol. 1-2*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Ibn Miskawayh 1920/21. *Tajarub al-Umam. Trans. D. S. Margoliouth*. Oxford: Oxford University Press.

Khazanov, A. 1994. "The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes". – In: *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic*. Eds. M. Gervers and W. Schlepp. Toronto [Toronto Studies in Central and Inner Asia, 1], 11-33.

Klimkeit, H.-J. 1981. "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia". – *Buddhist – Christian Studies* 1, 46-50.

Klimkeit, H.-J. 2000. "Manichaeism and Nestorian Christianity". – In: *History of Civilizations of Central Asia. Vol. 4/Pt. 2*. Eds. C. E. Bosworth, M. S. Asimov. Paris: UNESCO Publ., 69-81.

Kljashorny, S., Livshic, V. 1972. "The Sogdian Inscription of Bugut Revised". – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 26/1, 69-102.

Les Sogdiens en Chine 2005. *Les Sogdiens en Chine. Ed. É. de la Vaissière, E. Trombert*. Paris: École Française d'Extrême Orient.

Lieu, S. N. C. 1998. *Manichaeism in Central Asia and China*. Manchester: Manchester University Press.

Litvinsky, B. 1996. "Christianity, Indian and Local Religions". – In: *History of Civilizations of Central Asia. Vol. 3*. Ed. B. Litvinsky. Paris: UNESCO Publ., 421-431.

Litvinsky, B. 1996b. "Manichaeism". – In: *History of Civilizations of Central Asia. Vol. 3*. Ed. B. Litvinsky. Paris: UNESCO Publ., 412-420.

Liu Mau-tsai 1958. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. T. 1. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Mackerras, C. 1972. *The Uighur Empire according to the T'ang Dynastic Histories*. Canberra: Australian National University Press.

Mackerras, C. 1990. "The Uighurs". – In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed. D. Sinor. Cambridge: Cambridge University Press, 317-342.

Petrukhin, V. 2016. "Choice of Faith in the Turkic Empires: East and West – the Uighurs and the Khazars". – In: *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*. Eds. I. Zymonyi, O. Karatay. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag [Turcologica 104], 285-291.

Pulleyblank, E. 1955. *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*. Oxford: Oxford University Press.

Roux, J.-P. 1984. *La religion des Turcs et des Mongols*. Paris: Payot.

Roux, J.-P. 1987. – In: *The Encyclopedia of Religion*. Ed. in Chief M. Eliade. New York-London, Vols. 14 ('Tengri') & 15 ('Turkic Religions').

Roux, J.-P. 1988. "La religion du peoples de la steppe". – In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Spoleto [Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 2], 512-532.

Skaff, J. K. 2000. "Barbarians at the Gates? The Tang Frontier Military and the An Lushan Rebellion". – *War and Society* 18, 23-35.

Sims-Williams, N. 1992. "Sogdian and Turkish Christians in the Turfan and Tunhuang Manuscripts". – In: *Turfan and Tun-huang. The Texts. Encounter of Civilizations on the Silk Route*. Ed. A. Cadonna. Florence: Olschki, [Orientalia Venetiana, IV], 43-61.

Sinor, D. 1975. *What is Inner Asia?*. Indiana University, Asian Studies Research Institute.

Sinor, D. (ed.) 1990. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.

- Sinor, D. 1997. *Studies in Medieval Inner Asia*. Aldershot, UK – Brookfield, USA: ‘Ashgate’ Variorum Series.
- Sinor, D., Klyashtorny, S. 1996. “The Turk Empire”. – In: *History of Civilizations of Central Asia. Vol. 3*. Ed. B. Litvinsky. Paris: UNESCO Publ., 327-347.
- Soucek, Sv. 2000. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stepanov, Ts. 2010. *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages: The Problem of the ‘Others’*. Leiden – Boston: Brill.
- Vaissière, É. de la 2002. *Histoire des marchands sogdiens*. Paris: Collège de France.
- Vaissière, É. de la 2003. “Is There any Nationality of the Hephthalites?” – *Bulletin of the Asia Institute* 17, 119-132.
- Vaissière, É. de la 2005. *Sogdian Traders. A History*. Trans. J. Ward. Leiden – Boston: Brill.
- Vaissière, É. de la 2005b. “Huns and Xiongnu”. – *Central Asiatic Journal* 49/1, 3-26.
- Wright, D. 1997. “The Hsiung-nu – Hun Equation Revisited”. – *Eurasian Studies Yearbook* 69, 77-112.
- Zeimal [Зеймаль], E. 1991/92. “Eastern (Chinese) Turkestan on the Silk Road, First Millennium A.D.: Numismatic Evidence”. – *Silk Road Art and Archaeology II*, 137-177.
- Zeimal, E. 1996. “The Kidarite Kingdom in Central Asia”. – In: *History of Civilizations of Central Asia. The Crossroads of Civilizations, A. D. 250 to 750*. Ed. B. Litvinsky. Paris: UNESCO Publ., 119-133.